

УДК 94(477)«15/16»:327.39

DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220173

В. О. Щербак

ORCID: 0000-0001-8025-5684

Київський університет імені Бориса Грінченка

V. Shcherbak

Borys Hrinchenko Kyiv University

**РОЛЬ КОЗАЦТВА У СТАНОВЛЕННІ
ЕТНІЧНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНЦІВ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVI — СЕРЕДИНА XVII СТ.)**

*Role of Cossacs in the Establishment
of the Ethnic Consciousness of the Ukrainians
(Second Half of 16th — Middle of 17th Cent.)*

У статті висвітлюється роль козацтва в поступі етнічної свідомості під час культурно-освітнього піднесення другої половини XVI — середини XVII ст. Зазначається, що зміни панівних стереотипів поведінки українців, їх світоглядних засад зумовлювалися поширенням ренесансно-гуманістичного світогляду та реформаційної ідеології. Під час козацьких повстань кристалізувалося право на оборону «святої старовини» й «православної віри» та визначалися терени проживання етносу. Це дає підставу визнати провідну роль козацтва у становленні етнічної свідомості українців означеної доби.

Ключові слова: козацтво, етнічна свідомість, письменники-полемісти, «руський народ», українці, Православна Церква.

Ethnic consciousness involves a system of views and ideas of the people regarding themselves, based on the commonality of language, culture, and historical fate and manifested through interaction with other peoples. This progress is more clearly can be traced in the periods of changes in the dominant stereotypes of ethnic behavior and its outlook. The article highlights the role of the Cossacks in the development of ethnic consciousness during the cultural and educational rise of the second half of the XVI — middle of XVII centuries. It is noted that the changes in the dominant stereotypes of the behaviour of Ukrainians, their ideological principles, were provoked by the spread of Renaissance-humanistic outlook and reformist ideology. The theoretical basis for the rethinking of the historical realities of that time constituted the works of polemic writers such as Gerasim and Meletiy Smotrytsky, Khristophor Filalet, Laurentiy Zizania, Zacharya Kopistensky, Iov Boretsky, and all those works in which the concept

of «Rusian people» was formulated. Such works outlined the continuousness of Rusian history from Kyivan Rus times, the commonality of language and culture of ethnos. In defending these positions, the Cossacks became the reliable companions of thinkers of the early modern era, which was manifested in their involvement in the protection of the Orthodox Church. This led to the heroization of Cossack figures in folk and historical songs - Samiylo Kishka, Peter Sahaidachniy, Oliner Golub, emphasizing their typical features — patriotism, courage, and bravery. During the Cossack rebellions, which involved representatives of different social groups, the right to defend the «sacred antiquity» and «Orthodox faith» was crystallized. The use of the term “Ukraine” regarding the Dnieper region, the area of the most armed rebellion, became natural. At the same time, the habitat of the ethnic group and its differences from neighbours were determined. This gives the reason to acknowledge the leading role of the Cossacks in the formation of ethnic consciousness of Ukrainians of this era.

Keywords: Cossacks, ethnic consciousness, polemic writers, «Rusian people», Ukrainians, Orthodox Church.

Етнічна свідомість формується довго. На цей процес діє низка чинників, як потенційно сприятливих, так і гальмівних. На певному етапі етноси переростають у нації, що хронологічно по-різному висвітлюють дослідники. Сьогодні не бракує теорій націотворення, серед яких найприйнятнішою видається модерністська. Тобто до другої половини XVIII ст. в європейському соціумі логічно трактувати еволюцію не націй, а етносів з відповідною свідомістю. Етнічна свідомість передбачає систему поглядів та ідей народу на свою окремішність, базовану на спільності мови, культури й історичної долі, та проявляється через взаємодію з іншими народами. Її поступ чіткіше простежується в періоди змін панівних стереотипів поведінки етносу та його світоглядних засад.

Для генези етнічної свідомості українського народу багато значило культурно-освітнє піднесення другої половини XVI — середини XVII ст., означене епохою «революційного стрибка після тривалої еволюції» (Голенищев-Кутузов, І. Н. 1963, с. 51). Значною мірою воно було зумовлене формуванням східнослов'янських версій ренесансно-гуманістичного світогляду й реформаційної ідеології, що відповідала потребам суспільної практики. Їх провідниками в Україні стали письменники-полемісти Герасим і Мелетій Смотрицькі, Христофор Філалет, Лаврентій Зизаній, Захарія Копистенський, Йов Борецький та ін. Творчі напрацювання інтелектуалів, переважно духовних ієрархів, через систему освіти, книгодрукування й певні механізми участі в політичному житті доходили до ширших соціальних верств і засвоювалися серед них на рівні політичної та історичної свідомості. Історичні ретроспективи полемічної літератури лягли в основу генези теорії «руського народу». Ця

концепція ґрунтувалася на уявленні про конфесійно-культурний субстрат етносу й набула чітких рис: переконання, що свободу руського народу було здобуто за київських князів, готовність до самопожертви заради вітчизни, рівність із польським і литовським народами. Основні засади теорії позитивно сприйняли частина руської шляхти та провідники українського козацтва. Відповідно утверджувалося їх єднання з вищим православним духовенством для відстоювання «грецької віри» та «вольностей старожитних». Спільні зусилля помітно вплинули на різні сфери духовного життя українського суспільства: релігійну свідомість, політичне мислення, стереоти-пи морально-етичних цінностей тощо.

Культурно-освітнє піднесення в Україні другої половини XVI — середини XVII ст., яке дало поштовх еволюції етнічної свідомості, вперше охарактеризував Михайло Грушевський. Його концептуальне бачення явища в загальних рисах зводилося до твердження про спроможність православного духовенства й української шляхти відстояти свої конфесійні права перед політичним режимом Речі Посполитої лише за підтримки козацтва. Грушевський наголошував, що тоді «на чолі козащини стояли в значній частині люде, що були плотю від плоти і кістю від кости тої української інтелігенції, що на своїх плечах виносила національну справу свого народу» (Грушевський, М. 1919, с. 188). Тобто верхівка козацтва була тісно пов'язана з соціокультурним життям українства, тому переймалася його потребами, зокрема стала в авангарді боротьби за відновлення православної церковної ієрархії.

В радянський час зародження «національної свідомості українського народу» означеного періоду розглядав Іван Крип'якевич на прикладі містян Львова. Вчений вбачав її у поданні протестів до трибуналів, сеймів, посольствах до короля Речі Посполитої, де зазначалося про приниження й утиски представників «руського народу» (Крип'якевич, І. П. 1966, с. 83–84).

Етнічній свідомості українців першої половини XVII ст. присвячено ґрунтовну статтю американського історика Франка Сисина. Автор стверджує, що українська еліта мала своє уявлення про походження руського народу від княжої доби, проте не дала «програми для свого національного існування». Водночас етнічна свідомість поширювалася серед населення України через конфесійний фактор: «Церква звалася “руською” і віра була “руською”. Боротьба між уніатами і православними за контроль над руською церквою втягла в свій вир велику частину населення. У ході цієї боротьби мав з'явитися певний тип руської свідомості, яка об'єднувала людей поза їхніми селами чи містами, охоплюючи значну їх частину» (Сисин, Ф. 1995, с. 68).

На поступовому зростанні етнічної свідомості українців наприкінці XVI — в першій половині XVII ст. наголошують Валерій Смолій та Валерій Степанков. Вони відзначають, що завдяки поширенню терміна «руський

народ» і витворенню в середовищі патріотично налаштованої шляхти й вищого духовенства поняття спадкоємності життя українського етносу з епохи княжої Русі українці виразніше усвідомили свою окремішність щодо інших етносів (Смолій, В. А. & Степанков, В. С. 1997, с. 13–14). Політичні зрушення означеного часу в Речі Посполитій, на думку Сергія Плохія, консолідували руські еліти незалежно від їх територіального розміщення, специфіки політичних лояльностей та культурних пріоритетів. Через участь у релігійній полеміці представники цих еліт отримали чуття спільної належності й ранньомодерної ідентичності, в основі якої була модель як мовної, так і культурної спільноти (Плохій, С. 2015, с. 201–209). Аналізуючи зародження націтворення в Україні, Петро Сас окреслив його хронологічні рамки від Люблінської унії 1569 р. до середини XVII ст. Благодатним тлом для формування української ранньомодерної самосвідомості автор вважає виникнення принципово нової соціально-політичної реальності, «через що у значній частині соціально та політично активного населення формувалися особлива політична свідомість, ментальність, система цінностей і характеристичний психотип» (Сас, П. М. 2010, с. 48). В той час у політико-культурному середовищі формувалося розуміння руського народу як соціально структурованого етносу, що охоплював православну шляхту, духовенство й козаків та мав територіальну прив'язку до українських воєводств.

Джерельною базою розвідки є актові й наративні матеріали, котрі містять свідчення про те, як козацтво відстоювало свої права і привілеї, та його спілку з православним духовенством. Методика дослідження спирається на загальнонаукові методи аналізу, синтезу й узагальнення. Відповідно до поставлених мети й завдань було використано спеціальні історичні методи: історико-порівняльний, ретроспективний, проблемний.

Мета статті — визначити роль козацтва у становленні етнічної свідомості українців в епоху культурно-освітнього піднесення другої половини XVI — середини XVII ст.

Визначити вплив окремої групи на духовне життя суспільства в ранньомодерну добу можливо лише через окреслення її соціального статусу. Зокрема, козацтво до середини XVI ст. не відчувало себе єдиною силою чи соціальним прошарком, тому зусилля запорожців концентрувалися на конкретній громаді. Козаки об'єднувалися на основі рівності без урахування соціального походження та матеріального становища. Всі норми внутрішньої поведінки формувалися в умовах прикордоння й ґрунтувалися на пріоритетних інтересах товариства. Досить слушно підмітив внутрішні фактори функціонування соціальної групи такого типу російський історик Арон Гуревич: «В рамках такої групи не було панування і підпорядкування. Соціальні зв'язки всередині корпорації будувалися не по “вертикалі”, а по “горизонталі”. Вимагаючи від кожного із своїх членів підпорядку-

вання певній дисципліні, однакового способу життя і навіть думок, нав'язуючи їм жорстке кліше поведінки, корпорація разом з тим виховувала їх в душі рівності, взаємної поваги прав членів групи, гуртувала їх на захисті цих прав і спільних інтересів від посягань з боку будь-яких зовнішніх сил» (Гуревич, А. Я. 1984, с. 202).

Становище суттєво змінилося з заснуванням Запорозької Січі. Досить швидко козацтво виробило власну військово-політичну структуру — кіш, стало значною суспільною силою. Разом з тим запорожці не поривали зв'язків з волостю, виступаючи на захист давніх народних традицій, православ'я й особистої незалежності. Козацтво було соціальним самозахисним об'єднанням, покликаним до життя умовами існування на прикордонні з відповідними моральними критеріями. Військова доблесть, честь, добра слава, патріотизм, благородство та готовність до самопожертви заради спільної мети стали невід'ємними рисами запорозького лицаря. Проте внутрішній світ козаків відзначався й суперечливими рисами. «У внутрішніх якостях запорозького козака, — писав Дмитро Яворницький, — помічалася суміш добродієвств і вад, завжди, втім, властива людям, які вважають війну головним заняттям і головним ремеслом свого життя: жорстокі дикі й безжальні щодо своїх ворогів запорозькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами у стосунках одне з одним» (Яворницький, Д. І. 1990, с. 173; Щербак, В. О. 2006, с. 197).

Водночас у новоствореній державі Речі Посполитій постало реєстрове козацтво, яке отримало особливі права і привілеї (Щербак, В. О. 2006, с. 65–66). Попри малу численність його статус помітно утвердився за правління короля Стефана Баторія (1576–1586) через залучення козаків до участі в Лівонській війні. Спільно з запорожцями реєстровці відзначились і в боротьбі проти турецько-татарської агресії. У публічній сфері козаки тлумачили це в категоріях протистояння християнського та мусульманського світів, розглядаючи себе як захисників християнських земель та їх мешканців.

Ідея лицарської гідності поступово проникала у свідомість різних верств. Не випадково київський католицький єпископ Йосип Верещинський пропонував заснувати лицарську школу на Січі для шляхетської молоді зі статутом аналогічним тому, яким послуговувалися мальтійські рицарі. Він виступив проти зростання урядових репресій щодо козацтва. На думку єпископа, козаки були такими самими рицарями, як шляхтичі, а значить, мали всі підстави розраховувати на статус повноправних громадян Речі Посполитої, користуватися специфічними джерелами прибутків і широкими політичними правами (Wereszczyński, J. 1858, s. 74–75; Щербак, В. О. 2000, с. 51).

У ході козацьких повстань характерних рис набували звернення, в яких козаки іменувалися рицарями, що зазвичай фігурувало під час контактів з польськими урядовцями. Наприклад, «Я, Криштоф Косинський, ми — сот-

ники, отамани і все рицарство Війська Запорозького»¹ (Щербак, В. О. 2000, с. 51), «з почуттям рицарської нашої вольності, гетьман і все рицарство Війська його королівської милості Запорозького»². У листі старшого Війська Запорозького Івана Кучковича до канцлера Речі Посполитої Яна Замойського останній іменувався «опікуном людей рицарських»³. Для запорожців рицарський статус був пов'язаний з уявленнями про особисто вільних людей, професіоналів військової справи, які користуються певними правами і привілеями, мають відповідні традиції та ціннісні пріоритети. До того ж часу відноситься героїзація козацьких постатей Дмитра Вишневецького (Байди), Івана Підкови, Самійла Кішки в українських народних думах та історичних піснях. Характерною їх особливістю є насиченість розповідними елементами з життя героїв, підкреслення типових рис: патріотизму, мужності, миролюбності. Тож народна творчість сприяла поширенню козацького ідеалу в житті тогочасного українського суспільства.

Разом з тим з'явилися джерела, які свідчили про спілку козаків з представниками православного духовенства з його бажанням відстояти свої інтереси після Берестейської унії 1596 р. У скарзі від імені київського унійного митрополита Іпатія Потія восени 1599 р., внесеної до оршанських гродських книг, ішлося про спробу королівського урядовця Яна Кошиця ввести владу у володіння деякими маєтностями, що належали Києво-Печерському монастирю. Ченці обителі чинили збройний опір, спираючись при цьому й на козаків «з розним оружьем войне належачим», що змусило Кошиця та його спутників відступити⁴. Свідчення про покровительство козацтва над Православною Церквою міститься і в універсалі запорозького гетьмана Гаврила Крутневича Київському Микільсько-Пустинському монастирю від 22 травня 1603 р.: «ни в чом кривды и шкоды Церкви Божой не чинили под ласкою и срогостою войсковою»⁵.

Яскраво проявилася солідарність козацтва з духовенством у захисті православ'я навесні 1610 р., коли митрополит Іпатій Потій намагався підкорити собі київські храми та схилити місцеве духовенство до унії. Для цього він прислав до Києва намісника Антонія Грековича, але там православні відчували за собою озброєну силу козацтва. Виклик Грековича київських священників до Софійського собору на спільну відправу не мав успіху. Навпа-

¹ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 1. К. : Е. Федоров, 1863, с. 54.

² AGAD. AZ (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Ф. Archiwum Zamojskich), spr. 153, ark. 17.

³ AGAD. AZ, spr. 153, ark. 8.

⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2. СПб. : Э. Прац, 1865. С. 3–5.

⁵ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. С. 138.

ки, духовенство повело агітацію серед парафіян, застерігаючи: хто прийде до церкви, тих будуть хрестити в чужу віру. А невеликий загін козаків розташувався перед Софією, зупиняючи прибулих міщан. Тоді Грекович запечатав церкву, щоб не дати православним провести свою відправу. Козацька депутація на чолі з Григорієм Середою, зі свого боку, подала до київського гродського суду протестацію, в якій було чітко окреслено політичні позиції та віддзеркалено ціннісні установки запорожців. Зокрема, зроблено акцент на їхній місії громадянського служіння в ім'я православної християнської віри та заявку про себе як православних воїнів-рицарів, позначених чеснотами захисників Речі Посполитої¹ (Щербак, В. О. 2006, с. 208). Очевидно, що аналогічні кроки запорозьких провідників формували в українському соціумі переконання про Військо Запорозьке як оборонця й покровителя Православної Церкви. На думку Петра Саса, сприйняття серед козаків «православної віри як рідної для руського народу спричинило те, що вони активно включилися в рух за конфесійну свободу православних» (Сас, П. М. 2010, с. 267–268).

Помітне місце в увиразненні ролі козацтва щодо формування етнічної свідомості українців посіла діяльність гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Вихідець з православної шляхетської родини села Кульчиці на Самбірщині, він здобув освіту в Острозькій школі, прогресивні традиції якої благодатно вплинули на формування світогляду й вибір життєвого шляху молодого шляхтича (Щербак, В. О. 2000, с. 52). Успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав владі відчутти силу козацтва і його необхідність для держави. Водночас, вступивши до Київського братства (1620) разом з усім Військом Запорозьким, гетьман мав формальне право виступати заступником і протектором братчиків (Сас, П. М. 2014, с. 170). Восени того самого року за участю Петра Сагайдачного відновлено православну церковну ієрархію, яка занепала після Берестейського собору. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив Йова Борецького на митрополита Київського і Галицького та п'ятьох ієрархів у сан єпископів (Жукович, П. 1906, с. 43–44; Щербак, В. О. 2006, с. 211).

Після тяжкого поранення під Хотиним Сагайдачний іще деякий час перебував у київському Братському монастирі. Своє майно гетьман Війська Запорозького заповів на добročинність. За тестаментом від 5 квітня 1622 р., півтори тисячі польських злотих мало перейти «на школу братства Львовського, на науку и на цвиченья бакалавров учоных, на школу або рачей на дидакалов, за чимбы в школе той братской всюдне непрерыване наука тривати могла, вечными и потомными часы не нищала, ани уставала» (Максимович, М. 1876, с. 378). Декілька тисяч злотих гетьман заповів київському братству, зокрема на братську школу. Цікаво, що гарантами реалізації заповіту Петра Сагай-

¹ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. С. 143.

дачного стали митрополит Київський і Галицький Йов Борецький та новий очільник Війська Запорозького Оліфер Голуб, між якими 24 червня було підписано спеціальну угоду в Михайлівському Золотоверхому монастирі¹. На думку Касіяна Саковича, гетьман був взірцем чесного служіння вітчизні. Водночас Петро Сагайдачний був не єдиним представником української козацької еліти, яка, ставши на нелегкий шлях, здобула заслужений авторитет у сучасників. Визначними борцями за рицарські права, покровителями розвитку освіти й культури, ревними захисниками православ'я виступали й соратники гетьмана: Оліфер Голуб, Матвій Пирський, Марко Жмайло та їх наступники (Щербак, В. О. 2000, с. 53).

Козацькі звияти зумовили героїзацію запорозького рицарства у творах письменників-полемістів. Останні здійснили політико-ідеологічне осмислення ролі козацтва в житті українства. Звернення авторів цього інтелектуального кола до названої теми означало, що вони почали витворювати моральну опору для учасників руху за конфесійну свободу руського народу. В «Протестації» Йова Борецького та інших православних ієрархів від 28 квітня 1621 р. українське козацтво визнавалося представником народних культурних і релігійних традицій: «Вони з роду нашого, браття наші і християни правовірні. Про них думають, нібито вони є простаками, котрі знань і розуму не маючи, піддалися намовам духівництва. Але ж бо ми ані од послуху належного їх не одводимо, ані їх бунтуємо, та й розуму в ділах і чинах їх не учимо. Самі вони природний розум і од бога даровану кмітливість мають. То ж і ревність та любов до віри, побожності та церкви з давніх давен між ними живуть і проквітають» (Борецький, І. 1988, с. 323).

Очевидно, не лише політичні мотиви, пов'язані з відновленням православної ієрархії, вплинули на оцінку козацтва духовними отцями. Документ з'явився на світ до Хотинської битви, де запорожці відіграли визначну роль у зупиненні османської агресії проти українського та інших європейських народів.

Ідея бойової слави запорожців яскраво віддзеркалилась у творчості Мелетія Смотрицького. Він наголошував, що на тлі воєнних звиятг козаків тмяніли подвиги стародавніх римських і карфагенських полководців. Цей автор вважав за потрібне відзначити, що козаки не тільки служать Православній Церкві, але й є оборонцями вітчизни від «неприятеля поганина» (Smotrycki, M. 1622, с. 14). Аналогічні мотиви звучать і в першому вітчизняному віршованому панегіричному творі Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рицаря Петра Конашевича Сагайдачного» (Сакович, К. 1987, с. 220–238). Згодом митрополит Київський і Галицький Петро Могила, обстоюю-

¹ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. С. 237–238.

чи тезу про спадкоємність тогочасної України від княжої Русі, заявляв, що «народ руський» має власну Церкву та мову (Могила, П. 2018, с. 471–475).

Після успішного завершення Хотинської війни козацтво не відступилося від своїх вимог, зокрема й конфесійних. До Варшави вирушило посольство запорожців з петицією, в одному з пунктів якої йшлося про потребу «заспокоєння віри нашої старожитної грецької» (Жерела. 1908, с. 252). У відповіді короля, зафіксованій в інструкції послам до козаків, запевнялося про відсутність у його універсалах закликів примушувати православних переходити до унії чи обмежень когось у правах через релігію, оскільки він за старими звичаями надалі надавав жалувані грамоти на землю шляхтичам грецької віри. Разом з тим, Сигізмунд III (1586–1632) відмовлявся визнати нових владик, яких висвятив патріарх Феофан, посилаючись на неканонічність цього акту й відсутність його особистої згоди, та пропонував як компроміс скликати спеціальне зібрання світських і духовних осіб, поклавши в основу його рішення постанови попередніх сеймів, «щоб жодна з сторін не чинила безправ'я та кривд»¹ (Щербак, В. О. 2006, с. 214).

Неодноразові спроби дипломатичними засобами через сеймові конституції домогтись офіційного визнання православної церковної ієрархії не увінчалися успіхом. Під різними приводами розгляд цього питання польські урядовці переносили. Відповідно напруження в суспільстві зростало, що дало папському нунцію Каміло Торресу підставу зазначити в повідомленні до Ватикану (1622) про складність подолання схизми на східних кресах Речі Посполитої, адже за неї тримається простолюддя, яке знаходить опору в козаках. «До того ж не можна вдаватися до насильницьких заходів, — скаржився нунцій, — бо oprіч свободи віросповідання, за яку присягався король, на перешкоді стають козаки, народ войовничий і сміливий, який стає на оборону її (Православної Церкви. — *Авт.*) часом з проханням, часом з загрозою на устах, але завжди зі зброєю в руках»².

У цій складній ситуації морально-етична свідомість запорожців відіграла роль духовного опертя в протистоянні асиміляторським інвективам Речі Посполитої. Козацька підтримка православ'я допомогла духовенству заявити у відозві на сейм 1623 р., що православна віра може бути знищена лише разом з «народом руським»³ (Щербак, В. О. 2006, с. 215).

Цілком очевидною була обізнаність освіченої частини козацьких очільників, передовсім шляхетського походження, з творами письменників-полемістів, у яких декларувалася тяглість вікової історичної спадщини укра-

¹ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. К.: Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. С. 217.

² *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1584 do 1690.* T. 2. Berlin — Poznań, 1864. S. 150.

³ Документы, объясняющие историю Западнорусского края и его отношения к России и к Польше / сост. М. Коялович. СПб.: Э. Прац, 1865. С. 244.

їнського етносу. Про це, зокрема, свідчить козацьке послання депутатам конвокаційного сейму Речі Посполитої 1632 р. В ньому, зокрема, містилося прохання ліквідувати унію, «щоб уніати, які володіють чужим добром, віддали його тим, кому воно належить, тобто духовенству давньої грецької релігії, послушному константинопольському патріарху». Інакше, заявляли козаки, «нам доведеться шукати іншого шляху для заспокоєння свого сумління»¹. (Голубев, С. Т. 1883, с. 405). Прагнення козацтва до політичної спілки з шляхтою, обґрунтоване належністю до єдиного «народу руського», простежується в листі старшого реєстру Івана Петрижицького до учасників житомирського сеймику від 30 травня 1632 р. Висловлювалося сподівання, що шляхтичі, «яким мила добродесність і свобода, як ті, котрі належать до нашої релігії, так і всі, які народилися в руських краях — захочуть подбати про те, щоб наш руський народ ні в чому не зазнав найменшого приниження»². Ще чіткіше воно постало в посланні запорожців до короля Владислава IV (1632–1648) у вересні того самого року, де містилося прохання «залишити народ руський при давніх вольностях і свободах»³. Отже, козацтво бачило себе невід’ємною частиною свого народу, який мав давню й славу історію, і висловлювало прагнення захищати його від ворожих зазіхань.

У ході повстань 1620–1630-х рр. за козацтвом утвердилася репутація захисника загальнонародних інтересів. Його «права» та «вольності» вводились у специфічний контекст актуальних політичних орієнтацій, духовних пріоритетів і ментальних спонукань історичної свідомості, що консолідували в козаків чуття етнічної ідентичності. Поширення козацького ідеалу давало ватажкам виступів змогу досить швидко залучити до своїх лав десятки тисяч селян і міщан. Автор Львівського літопису відзначав, що населення активно відгукнулося на заклик гетьмана Тараса Федоровича — «почали ся купити зевсюд» (Бевзо, О. А. 1970, с. 106). Мешканці Наддніпрянщини, Брацлавщини, Лівобережжя, Волині приєднувалися до козацького війська. Навіть шляхта Галичини записувала протестації до актових книг гродських судів на своїх підданих, які втікали на Наддніпрянщину та вливалися до повстанських загонів⁴ (Щербак, В. О. 2006, с. 237). Путивльські воєводи Михайло Бутурлін і Василь Ляпунов у доповідях до Москви підкрес-

¹ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. С. 359.

² AGAD. AR. (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Ф. Archiwum Radziwiłłów II), spr. 11546, ark. 6.

³ Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. С. 371.

⁴ Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwu tak zwanego bernardyńskiego w Lwowie. T. 20. Lwów, 1909. S. 289.

лювали визвольне спрямування народного руху в Україні: «Збираютца изо всех городков козаки, которые гроши мали (реєстрові. — *Авт.*), и выписные козаки, что были выписаны. А собрався де, выгонять им из Киева и изо всех городков после великодня поляков»¹.

На цей час припадає і зростання кількості нерестрового козацтва, яке стало провідником боротьби за «давні рицарські вольності». Так, в універсали козацького ватажка Карпа Скадана від 29 листопада 1637 р. до реєстрових і мешканців Корсуня та Стеблева зазначалося: «Пам'ятаючи славу нашу рицарську, права і вольності наші..., щоб ми всіма силами повстали проти цих душманів і ворогів віри нашої» (Dyaryusz. 1858, s. 27; Щербак, В. О. 2000, с. 54). Цікаво, що в інших аналогічних закликах Скидан іменував себе «полковником Війська Запорозького, опікуном над усією Україною»² (Dyaryusz. 1858, s. 26; Щербак, В. О. 2000, с. 54). Фактично маємо справу з першим свідченням визнання козацтвом належності не лише до Війська Запорозького як мілітарної сили, а й до певного автономного територіального суб'єкту.

Очевидно, під Україною в даному разі малася на увазі Наддніпрянщина як історико-етнографічний край. Хоча навіть в очах сучасників він мав значно ширші територіальні межі (Боплан, Гійом Левассер де. 1990; Чухліб, Т. 2019, с. 4–23). Однак сам факт вживання даного терміна свідчить про значний поступ козацької самосвідомості. Вже наступного року універсали гетьмана Якова Острянина доходили до віддалених міст і сіл Поділля, Волині й Покуття. Католицький ксьондз Шимон Окольський зазначав у щоденнику, що після кількох перемог над коронним військом «Острянин був задоволений і вже поділяв Україну: одному Переяслав, другому Київ, третьому Волинь віддавав» (Dyaryusz. 1858, s. 90; Щербак, В. О. 2000, с. 54). Таким чином, бачимо прагнення повстанських ватажків розширити ареал земель з козацьким самоврядуванням далеко за межі Наддніпрянщини, що не могло не впливати на етнічну свідомість мешканців цих країв.

Новим етапом поступу духовного життя стала Визвольна війна 1648–1657 рр., під час якої козацтво виступило виразником загальнонародних інтересів, що знайшло відбиток у численних актових матеріалах та спогадах сучасників. Тут же дедалі частіше фігурували означення представників інших етносів: «поляків», «московитів», «литвинів», «волохів», «татар» тощо. Тобто відкривалися перспективи утвердження самоідентифікації українського народу.

¹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3 т. / ред. П. П. Гудзенко и др. Т. 1. М. : Изд-во АН СССР, 1954. С. 82.

² Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди / упоряд. Віктор Брехуненко та ін. К. : Ін-т української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, 2016. С. 421.

За перші два роки до участі у воєнних кампаніях долучилися сотні тисяч людності, що дало гетьману Богдану Хмельницькому підстави конкретизувати мету боротьби — визволення всіх етнічних земель і створення самостійної держави. Поряд із офіційним терміном «Військо Запорозьке» він вживав і назви «Україна» та «Русь», віддаючи належне історичним традиціям. Під час переговорів з королівським комісаром Адамом Кисілем (лютий 1649 р.) у Переяславі Хмельницький виступав уже не лише козацьким гетьманом, а й «самодержцем руським», представником усього народу, заявляючи: «Визволю з лядської неволі народ руський увесь по Люблін і по Краків. Допоможе мені в цьому вся чернь, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша, — щоб, знищивши селян, на козаків не ударили»¹ (Щербак, В. О. 2000, с. 55). Така заява свідчила не лише про переосмислення, очевидно з боку гетьмана, тогочасних історичних реалій, але й про зростання етнічної свідомості в українському суспільстві.

Отже, під впливом ренесансно-гуманістичного світогляду та реформаційної ідеології в другій половині XVI — середині XVII ст. в Україні відзначалося культурно-освітнє піднесення. Його провідниками стали письменники-полемісти. Дослідницькі пошуки мислителів зводилися до встановлення безперервної еволюції українського етносу з власною мовою, Церквою та культурою від княжої Русі. Ці погляди зумовили формування концепції «руського народу», православна віра якого потребувала захисту. Надійним союзником тогочасної інтелігенції, як правило духовних ієрархів, виступило козацтво. Його боротьба за станові права тісно перепліталася з відстоюванням православ'я як питомої ознаки народу, на чому неодноразово наголошували сучасники. Поширення козацького ідеалу в суспільстві давало ватажкам повстанців змогу досить швидко залучити до своїх лав десятки тисяч селян і міщан. Захист станових прав козацтва поступово трансформувався в оборону загальнонародних інтересів. Цілком закономірним стало вживання терміну «Україна», насамперед щодо Наддніпрянщини, району найбільшого збройного протистояння. Провідна роль козацтва в поступі етнічної свідомості яскраво проявилася вже з початком Визвольної війни середини XVII ст. Тому не випадково українці серед тогочасної європейської спільноти дістали назву «козацької нації».

Бевзо, О. А. 1970. *Львівський літопис і Острозький літописець: Джерелознавче дослідження*. Київ: Наукова думка.

Боплан, Г. Л. де. 1990. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ: Наукова думка.

¹ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Т. 1. К., 1848. С. 332–333.

- Борецький, І. 1988. Протестація. *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст.* Київ: Наукова думка. С. 313–327.
- Голенищев-Кутузов, І. Н. 1963. *Гумманізм у восточных славян: Украина и Белоруссия.* Москва: Изд-во АН СССР.
- Голубев, С. Т. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники.* Т. 1. Київ.
- Грушевський, М. 1919. *Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці.* Київ.
- Гуревич, А. Я. 1984. *Категории средневековой культуры.* Москва: Наука.
- Жерела до історії України-Руси / зібрав і видав І. Крип'якевич.* Т. 8. 1908. Львів.
- Жукович, П. 1906. *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией.* Вып. 3. Санкт-Петербург.
- Крип'якевич, І. П. 1966. До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. *Український історичний журнал.* № 2. С. 82–84.
- Максимович, М. 1876. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. *Собрание сочинений.* Т. 1. Київ.
- Могила, П. 2018. *Літос.* Київ: Вид-во КНУ імені Тараса Шевченка.
- Плохий, С. 2015. *Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі.* Київ: Критика.
- Сас, П. М. 2010. *Витоки українського націотворення.* Київ: Ін-т історії України НАН України.
- Сас, П. М. 2014. *Полководець Петро Сагайдачний.* Київ: Кліо.
- Сакович, К. 1987. Вірші на жалосний погреб зацного ридаря Петра Конашевича Сагайдачного. *Українська література XVII ст.* Київ: Наукова думка. С. 220–238.
- Сисин, Ф. 1995. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації. *Український історичний журнал.* № 4. С. 67–76.
- Смолій, В. А. & Степанков, В. С. 1997. *Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації.* Київ: Альтернативи.
- Чухліб, Т. 2019. Поширення назви «Україна» в офіційному дискурсі Речі Посполитої як один із наслідків Люблінської унії 1569 р. *Український історичний журнал.* № 4. С. 4–23.
- Щербак, В. О. 2000. Формування козацької самосвідомості (кінець XVI — перша половина XVII ст.). *Наукові записки. Історичні науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія».* Т. 18. С. 50–55.
- Щербак, В. О. 2006. *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.* Київ: Академія.
- Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорозьких козаків.* Т. 1. Київ: Наукова думка.
- Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwu tak zwanego bernardynskiego we Lwowie.* 1909. Lwów. Т. 20.
- Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego.* 1858. Kraków.
- Smotrycki, M. 1622. *Elenchus pism wszczypliwych.* Wilno.
- Wereszczyński, J. 1858. *Publika. Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego.* Kraków.
- Bevzo, O. A. 1970. *Lvivskiy litopys i Ostrozkyi litopysyets: Dzhereloznavche doslidzhennia [Lviv chronicle and Ostrog Chronicler. Source Study].* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]
- Boplan, H. L. de. 1990. *Opys Ukrainy, kilkikh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnusia vid kordoniv Moskoviei do hranys Transilvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien.* [Description of Ukraine Several Provinces of

Polish Kingdom, Which is Spread from Moskovia Borders till Borders of Transilvania, Together With its Traditions, Way of Life and Waging Wars. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Boretskyi, I. 1988. Protestatsiia [Protest]. *Pam'iatky bratskykh shkil na Ukraini. Kinets XVI — pochatok XVII st.* Kyiv: Naukova dumka. S. 313–327. [in Ukrainian]

Golenishchev-Kutuzov, I. N. 1963. *Gummanizm u vostochnykh slavyan: Ukraina i Belorussiya* [Humanism Among the Eastern Slavs: Ukraine and Belarussia]. Moskva: Izd-vo AN SSSR. [in Russian]

Golubev, S. T. 1883. *Kievskiy mitropolit Petr Mogila i ego spodvizhniki* [Metropolitan of Kyiv Petro Mohyla and His Associates]. T. 1. Kiev. [in Russian]

Hrushevskiy, M. 1919. *Kulturno-natsionalnyi rukh na Ukraini v XVI–XVII vitsi* [Cultural National Movement in Ukraine in XVI–XVII Cent.]. Kyiv. [in Ukrainian]

Gurevich, A. Ya. 1984. *Kategorii srednekovoy kultury* [Categories of Medieval Culture]. Moskva: Nauka. [in Russian]

Zherela do istorii Ukrainy-Rusy / zibrav i vydav I. Kryp'iakevych. [Sources to History of Ukraine-Rus]. T. 8. 1908. Lviv. [in Ukrainian]

Zhukovich, P. 1906. *Seymovaya borba pravoslavnogo zapadnorusskogo dvoryanstva s tserkovnoy uniey* [Seim Struggle of Orthodox Westrusian Nobility with Church Unia]. Vyp. 3. Sankt-Peterburg. [in Russian]

Kryp'iakevych, I. P. 1966. Do pytannia pro natsionalnu samosvidomist ukrainskoho narodu v kintsy XVI — na pochatku XVII st. [To the Question about National Self-Consciousness of Ukrainian People in the End of XVI — in the Beginning of XVII Cent.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. C. 82–84. [in Ukrainian]

Maksimovich, M. 1876. *Skazanie o getmane Petre Sagaydachnom* [Saga about hetman Petro Sagaidachniy]. Sobr. soch. T. 1. Kiev. [in Russian]

Mohyla, P. 2018. *Litos* [Litos]. Kyiv: Vyd-vo KNU im. Tarasa Shevchenka. [in Ukrainian]

Plokhii, S. 2015. *Pokhodzhennia slov'ianskykh natsii. Domoderni identychnosti v Ukraini, Rosii ta Bilorusi*. [Origin of Slav nation. Premodern identities in Ukraine, Russia and Belarussia]. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian]

Sas, P. M. 2010. *Vytoky ukrainskoho natsiotvorennia* [Origins of Ukrainian Nation]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian]

Sas, P. M. 2014. *Polkovodets Petro Sahaidachnyi* [General Petro Sahaidachniy]. Kyiv: Klio. [in Ukrainian]

Sakovych, K. 1987. *Virshi na zhalosnyi pohreb zatsnoho rytsaria Petra Konashevycha Sahaidachnoho* [Poems about Funeral of Noble Knight Petro Konashevych Sahaidachniy]. *Ukrainska literatura XVII st.* Kyiv: Naukova dumka. S. 220–238. [in Ukrainian]

Sysyn, F. 1995. *Khmelnychchyna ta yii rol v utvorenni modernoi ukrainskoi natsii*. [Khmelnychchyna and Its Role in the Creation of Modern Ukrainian Nation]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 67–76. [in Ukrainian]

Smolii, V. A. & Stepankov, V. S. 1997. *Ukrainska derzhavna ideia XVII–XVIII stolit: problemy formuvannia, evoliutsii, realizatsii*. [Ukrainian State Idea XVII–XVIII Cent.: Problems of Formation, Evolution, Realization]. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian]

Chukhlib, T. 2019. *Poshyrennia nazvy «Ukraina» v ofitsiynomu dyskursi Rechi Pospolytoi yak odyn iz naslidkiv Liublinskoi unii 1569 r.* [Spread of Name «Ukraine» in the Official

Discourse of Polish-Lithuanian Commonwealth as one of the Consequences of Lublin Unia 1569]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 4. S. 4–23. [in Ukrainian]

Shcherbak, V. O. 2000. Formuvannia kozatskoi samosvidomosti (kinets XVI — persha polovyna XVII st.) [Formation of Cossack Independence (End of XVI — First Half of XVII cent.)]. *Naukovi zapysky: Istorychni nauky / Nats. un-t «Kyievo-Mohylianska akademiia»*. T. 18. S. 50–55. [in Ukrainian]

Shcherbak, V. O. 2006. *Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Druha polovyna XV — seredyna XVII st.* [Ukrainian Cossacks: Formation of Social Strata]. Kyiv: Akademiia. [in Ukrainian]

Yavornytskyi, D. I. 1990. *Istoriia zaporozkykh kozakiv.* [History of Zaporozhian Cossacks]. T. 1. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian]

Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego [Diary of war between Zaporozhian army and Polish-Lithuanian King army...written by Shymon Okolskiy]. 1858. Kraków. [in Polish].

Smotrycki, M. 1622. *Elenchus pism wszczypliwych* [Irritable letters]. Wilno. [in Polish].

Wereszczyński, J. 1858. *Publika.* [Public]. *Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego.* Kraków. [in Polish].